

ԵՒՐՈՊԻՈՅ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՆԵՐՈՒ ՀԱՅԵԱՅԻՐ
ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

Նուէր

Նազելի օրիորդ Մարիմայ Յ. Միսէնսիգեան

Դուք, օրիորդ, նշանաւոր արհեստագէտ Յովհաննէս Միւհէնտիգեանի զաւակ, հայկական դաստիարակութեան միացուցած էք և ֆրանսականը, այսինքն, ինչպէս ձեր մայրենի լեզուն էք սորվել, այնպէս էլ ֆրանսական լեզուն. որ մեր ազգայնօց դաստիարակութեան մի զարդն է ձեր մատղաշ հասակին ժամանակ, ինչպէս էր անցկացած ժամանակներուն՝ խալերէն լեզուն, որուն յաջորդեց ֆրանսերէնը. ֆրանսերէնին էլ անգլիարէնը, այսօր էլ այդ երեք եւրոպական լեզուներուն յաջորդած է գերմաներէնը, որու փիլիսոփայութեան մասին էր մեր խօսակցութիւն անցած օրուայ մեր գիշերային տեսութեան ժամանակ. «Ձեր այն հարցին թէ ինչ է materialisme, նիւթապաշտօնիւնը, այսինքն այն փիլիսոփայութիւնը՝ որ ամեն շնչաւոր և անշունչ արարածները, կամ թէ գործարանաւոր և անգործարանաւոր մարմինները նիւթէն առաջ եկած է համարում, ձեր ուշքն է գրաւել կարդալով լրագրերում, մանաւանդ Սուրհանդակի. Ծ. Մ. Գարաքաշեանի վարքագրութիւնը, թէ նա Բիւխնէրի «Force Matiere» Ուժանիւթ անուն գիրքը կարդալով խելքը գրաւուել է նիւթապաշտական փիլիսոփայութենէ և իր ուխտն ու կոչում՝ դէն քցելով՝ եղել է նիւթակրօն, այսինքն նիւթն է ընդունել արարիչ ու ստեղծիչ տիեզերքի, ուրանալով հոգեկանութիւնը, այսինքն հոգին և աստուածութիւնը:

Այդ հարցիդ, նազելի օրիորդ, թէ և կարճ ու անորոշ խօսքերով պատասխան տուի ձեզ այն գիշերաժամուն, սակայն այնքանով գոհ չեղաք և աւելի երկար և որոշ պարագայներով խնդրեցիք ինձմէ, որ տեղեկացնեմ ձեզ այդ մասին, ես էլ ձեզ գրով տալ խօստացայ և ահա հոգս

անձիս տալով՝ կատարեցի խոստմունքս: Սակայն այդ ձեր հարցին, ձեզ և ձեզապիսիներուն դժարար պատասխան, այսինքն ծանօթութիւն տալը եւրոպական փիլիսոփայութեան վրայ շատ հեշտ բան չէ և ոչ էլ դիւրալի, վասնզի ես էլ ունեմ իմ հայեացք քրիստոնէութեան վրայ և այդ իմ հայեացքով պէտք է որ, կամ պարտք է ինձ ծանօթացնել ձեզ այդ եւրոպացի փիլիսոփաներուն հայեացքը քրիստոնէութեան վրայ:

Վերևը ասացի, որ մեր նախորդ սերնդին դաստիարակութեան մի զարգը խառնեղէն կամ լատինեղէն լեզուն էր: Այդ լեզուն մեր մէջ բերեց հռոմէական քրիստոնէութիւնը, ապա իջաւ ֆրանսերէնը՝ այդ լեզուն գիտութիւնն էլ մի տեսակ անտարբերութիւն բերաւ դէպի քրիստոնէութիւն և զանազան գրական մարդկանց վարդապետութեանց ըմբռնում: Ֆրանսերէնին յաջորդեց, առաջի, Անգղիականը, որ յայտնի է թէ բողոքականութիւն և դրամ բերաւ մերայնոց ոմանց: Մեր օրերում էլ գերմանական լեզուն Հ. Մ. Գարագաշեան՝ Հայկական և Եւրոպական լեզուներուն հմտութիւն իրան դրամագլուխ արած՝ նիւթապաշտութիւն բերաւ կամ նիւթապաշտութեան վարդապետին անունը և գործը, գերմանական փիլիսոփայութեան անունով: Բայց իմ այդ մասին տալու պատասխանիս կամ ծանօթութեան մէջ չմտած, մենք մեզումեզ հարցանենք թէ, ինչ բանէ, կամ ինչ պատճառով այդ հակաքրիստոնէական շարժում առաջ է եկած քրիստոնեայ Եւրոպիոյ մէջ և նախ այդքան պէտք է որ գիտենանք, թէ և շատ բան հարկաւոր է գիտենալ՝ բանի խորն իմանալու համար: Ըստ իմ գիտութեան, Եւրոպիոյ քրիստոնէից հայրապետը, որ պապ է կոչուում Հռոմայ, ինքնիրան տատուածացնելն է, ինչպէս արաւ իննովկենտ Գ. պապը, իսկ Գրիգոր է. ուզեց և եղաւ բացարձակ կայսր և պապ: Գերմանիոյ Հենրիկ կայսրը՝ ոտները բոբիկ իր դրան առաջ կանգնեցուց ապաշխարելու դատապարտելով: Պապերն արքայութեան դռները բանալու համար, քաւարանի մէջ ապաշխարող մեղաւորներն աղատելու համար դրամով ներողութիւն

վաճառեցին: Ի՞նչ եմ ասում: Ամեն մարդ, որ առանց իր գպքէն կամ հարստութիւնէն մի մասն տալու եկեղեցուն, մեռնէր, որն ասումէ առանց արձակման կամ թողութեան մեռնել, զրկուած էր հաղորդութիւնէ և թաղելութիւնէ: Թէ որ մէկն էլ մեռնէր առանց կտակ անելու, պէտք էր որ մեռնողին ազգականք եպիսկոպոսէն խնդրէին, որ իրանց հետ միասին միջնորդներ տնտանէ՝ որոշելու համար ինչ որ մեռնող անձը պարտաւոր էր տալու, թէ որ կտակ արած լինէր: Դեռ աւելին կայ: Մի մարդ չէր կարող առաքատ մտնել իր պսակուածի հետ առաջին, երկրորդ և երրորդ գիշերներ առանց հրաման գնելու, կամ դրամ վճարած լինելու եկեղեցուն և այլն.¹⁾

Այդ կերպերով հռոմայ եկեղեցու պետերը՝ իրանց ժողովրդներէ դրամ կորզելուց յետոյ, նոյն այդ ժողովրդներու համար հաւատալիք հաւատալեաց վրայ աւելցուցին, ինչպէս որ մինչև այս օր էլ կան, և այդ հաւատալիք դաւանել տալու համար հարիւրներով միաբանութիւն հաստատեցին և հազար հազարներով էլ անկին, անորդի դաւնազան կարգի կարգաւորներ շինեցին, կոյս աղջկունք և աղապ կանայք, այն աստիճան որ, այդ հաւատալիք՝ ժողովրդներուն քթերնէն, պնշերնէն դուրս եկաւ: Ալբիգիներէք ժԼ դարուն, Վալդօմեանք ժԳ դարուն թրատուեցան, ջարդուեցան: Սաւոնարոլ իտալացի Դոմինիկեանը ժէ դարուն. Յովհաննէս Հուս նոյն դարուն ողջ ողջ այրուեցան, մինչև որ Լուտեր Օգոստինեան կարգէն, Գերմանիոյ մէջ ժողովրդները ոտքի հանեց հռոմայ եկեղեցուն դէմ: Բողոքելու և բողոքեցին ու եղան բողոքական՝ երսուն տարի հռոմէական քրիստոնեայներու հետ պատերազմէն յետոյ: Բայց բողոքականք էլ թէև պրծան հռոմայ եկեղեցու անիմանալի հաւատալիքէն, նոյն եկեղեցու աններողական դրոշմ՝ իրանց ճակտէ չնջուեց: Երիցականք Սկովտիայում իրանց երկարատև քարոզներով, անգլիական եկեղեցին իր պաշտօնականութեամբ, Լուտեր և Կալվին էլ իրանց կարգին,

1) Մօնտէսկիէօ, Ոգի Օրինաց. գիրք ԻԸ. գլ. ԺԴ. էջ 517:

իրանց համահաւատ շեղողները հալածեցին, կոտորեցին, իրանք էլ կաթոլիկներու նման հաւատաքննիչ եղան. թէև ս. գիրքն ժողովրդական և ամեն մարդ էլ իր հաւատքին տէրն արին:

Եւրոպիոյ քրիստոնէական կամ եկեղեցական իրողութեանց այդ հանգամանքում, եկեղեցու հաւատալեաց դէմ՝ յարձակման կոչնակը Անգլիայում ածեցին, Լօֆ անուն փիլիսոփան՝ առաջինն եղաւ կրօնքը՝ իր տարրաքննող և խորատես խելքին ենթարկողը և «փորձ մաքդկային իմացողութեան վրայ» անուն գիրքը հրատարակեց, որով rationalisme հաստատողն եղաւ, այսինքն բանաւորականութիւնը, որ մերժում է Յայտնութիւնը և պնդում է բանականութեամբ ամեն բան բացատրել: Դրան հետևողն եղաւ Ֆրանսացի Գոնսիլեակ անուն փիլիսոփան, որ այդ վարդապետութիւնը ֆրանսիոյ մէջ տարածեց: Բէյլը անուն Ֆրանսացին, ինչպէս նաև Շէփսերքուրֆ անգլիացին. Scepticisme, սեպսիկականութիւն, այսինքն տարակուսական վարդապետութիւնը, որ պնդում է թէ մարդս անկարող է ճշմարտութեան հասնել: Այդ վերջինը եկեղեցու հրահանգները հեգնեց ու ծաղրեց՝ ինչպէս նաև Յայտնութեամբ հիմնուած կրօնքները, որուն շինած դրքին անունն է. մաքդկանց, բաբուց, կարծիքներուն, ժամանակներու բնութնացոյց գործերը, որուն աշակերտներն եղան Վոլտէր և ֆրանսական encyclopédiste-ները: Այդպէս իրարու ետնէն մի շարք գրական մարդիկ աւելի յանգգնութեամբ հալածեցին եկեղեցու հաւատալիքը իրանք իրանց Deisme աստուծան յանուանելով, որոնք երեք անձով մի Աստուծոյ գաղափարի դէմ էին և միայն մի գերադոյն էակ էին ընդունում: Եղան փիլիսոփաներ Անգլիայում, որոնք մինչև անգամ նոր կտակարանի վաւերականութիւնը ուրացան և միայն pantheisme, այսինքն Ամենաստուածութիւնը իրանց համար նշանակութիւն ունեցաւ: Մի անձնաւոր Աստուծոյն և հոգւոյ անմահութեան հաւատն իրանց սնապաշտութիւն թուեց: Այդ փիլիսոփայներուն և իրանց նմաններուն գրուածքները թարգմանուելով ֆրանսացի գրական մարդ-

կանց ձեռքով, տարածուեցան, որոնք այդ տեսակ փիլիսոփայութեան մէջ գերազանցեցին իրանց վարպետները, որոնց պետն էր Վօլտէրի բարեկամ լօրդ Բօլինկքօկ: Դա իր ազգի մէջ ամենէն հանճարաւոր մարդն էր, քաջագորիչ ու ծանօթ էր մեծամեծներու հետ և նրանց մէջ տիրող խօսակցելու կերպին, բայց կրօնք և բարոյականութիւն չունէր: Պատմութեան ուսման վրայ գրած թղթերում, դրդուեց նրա առաքինութեան հաւատքը և անշահասէր հայրենասիրութիւնը, ինքնասիրութիւնը գլխաւոր շարժիչ համարելով ամեն տեսակ դործերու: Անգլիոյ երկու ամենամեծ պատմագրերը Կիքքօն, Հոոմայեցոց վատթարութեան և կործանման պատմութեան հեղինակը 1791 թ. և Հիւմ սկեպտիկեան փիլիսոփան, որ Անգլիոյ պատմութիւնն է գրած: Դրանք երկուսն էլ ֆրանսական ազդեցութիւնն էին կրած և մտերիմ յարաբերութեան մէջ էին Վօլտէրի և Փարիզու ազատախոհ մարդկանց հետ: Ժ. Դարում նշանաւոր ֆրանսացի նիւթապաշտներն էին Զօրբ, Զոլբաֆ, Լամէդսրի, Դիդրօս, բայց այդ անաստուած փիլիսոփայութեան դէմ զինուեցան ամեն ժամանակ երեւելի փիլիսոփաներ: Դրանց վրայ շատ երեւելի անուն ունէին իրանց գրականական ազդու կարողութեամբ, Վօլտէր, Մօնտեսկիիօ և Ռուսօ, որոնց գրականական գործերը հիացուցիչ ոճով գրուած, ողջ լուսաւորումը եւրոպացիք կարդացին և որոնք բոլոր միւսներու վրայ աւելի նպատուեցին Հոոմայ եկեղեցու աւանդական գաղափարներու կերպափոխութեան, ինչպէս նաեւ իշխանութեան, արդարութեան, նախապաշարմանց ջնջման և ընկերական կեանքի հինումին սովորութեանց վերնալուծ: Դրանց բռնած ճամբան իրարմէ տարբեր էր, սակայն նոյն և մի նպատակին էր տանում: Վօլտէր՝ 1692. 1778, կռուեց խելքի ու բանականութեան զէնքերով՝ հինցած, մաշած կարծիքներու դէմ: Մօնտեսկիիօ. 1687—1755, հաստատամիտ և վսեմախոհ գրական մարդ, ցոյց տուեց դոյութիւն ունեցած բաներուն անհամութիւնն ու անշահութիւն, դրանք լաւացնելուն փոխակերպելու դիտաւորութեամբ: Իսկ Ռուսօ՝

1712—78. մաքառեց իր ժամանակի հանգամանքներու դէմ հրապուրիչ նկարագրութեամբ Հռոմայ եկեղեցու կարգաւորութեանց դէմ, սրտի ու զգացմունքի մի հաւատ քարոզեց, իշխանութեան և ժողովրդի միջև համաձայնութեան համար դաւնադրութիւն անունով գիրք շինեց, մարդկանց կարգերու անհաւասարութեան վրայ ճառեր, և մարդկային ընկերականութեան համար մի պարզ և դիւրալի բնական կեանք ևայլն:

Կան և ուրիշ երեւելի փիլիսոփաներ ժէ դարուն պատկանող. սորանք են Վերոլէմի պարոն Բագոն, որ փորձառական methode-ի ստեղծողն եղաւ և սքոլաստիքներու մոլորութիւնը ջնջեց: Նոյնպէս Դէկարտ, հռչակաւոր Քրիստոսի փիլիսոփան, որ բնագէտ, երկրաչափ և հեղինակ methode-ի վրայ ճառախօսութեան և որուն ասածն է (je pense donc je dais): Գարգէմեսս այդ Քրիստոսացի փիլիսոփայի լատիներէն անունն է, շատ աշակերտներ է ունեցած, որոնց մէջ գլխաւորն է Սպինոզան, որ ամենաստուածեան է ճանաչուած: Ահա դա լինչ է ասում Քրիստոսի համար. Աստուծոյ յաւիտենական որդին Քրիստոս չէ. հապա Աստուծոյ իմաստութիւնը, արդարութիւնը, ողորմածութիւնը, սէրը ևայլն, որոնք յայտնուած են տիեզերքում՝ նախ մարդկային բանականութեան մէջ և մանաւանդ Յիսուս Քրիստոսի մէջ ևայլն: Մի երեւելի փիլիսոփայ էլ գերմանացի Լէյբնիցն է, որ լաւապաշտներու դպրոցի պեան է եղած, դրա բնութնացոյց ասածն է թէ՛ «Ամեն բան լաւութեան համար է», այդ փիլիսոփան էլ հաշտարար եղաւ, ամեն բան միացունել ջանք արաւ, նոյն իսկ բողոքականութիւնն էլ կաթոլիկութիւնն էլ:

Այդ եւրօպիոյ ժէ. ժԸ. դարերու փիլիսոփայներու հանճարներուն ազատօրէն հորդան տուողներն եղան՝ նախ լեհացի Կոպլերնիկ աստղաբաշխը. ապա Գալիլէոս հռչակաւոր բնագէտ, աստղաբաշխ և ժաթէմատիկոս իտալացին, որ գիտնականապէս աշխարհիս օրական թաւալում հաստատեց, յետոյ Իսահակ Նիւտոն՝ նոյնպէս երեւելի մաթէմատիկոս, բնագէտ, աստղաբաշխ և փիլիսոփայ անգլի-

ացի, դա գտաւ ծանրութեան օրէնքը և լուսոյ լուծանելիութիւնը:

Եւս գառնանք հիմա դէպի ժԹ գար, այսինքն մեր ապրած դարում՝ փիլիսոփայներուն հայեացքն էլ ճանաչելութիւնտոնէութեան վրայ: Պէտք է գիտենանք որ, փիլիսոփայութիւնն գերմանիոյ մէջ շատ գերազանցեց նախընթաց դարերու փիլիսոփայութեան, ուստի հարկ է որ նրանց մասին էլ խօսեմ: Եւրոպիոյ մէջ ամեն դրութիւն, ամեն կարգաւորութիւն կրօնական է եղել, փիլիսոփայական է եղել և քաղաքական, իր հակադրութիւնն ու հակակարգաւորութիւնն ունի, և այդ ամեն դրութեամբ և կարգաւորութեամբ կրօնը, փիլիսոփայութիւն և քաղաքականութիւն իրարու մօտ, իրարու հետ աճում են, կան ու կը մնան և խաղաղութեամբ ապրում են, ուստի և վերին իմ առաջ բերած անգղիական և ֆրանսական ԺԸ դարու փիլիսոփայութիւնը էլ իրանց հակադրծութիւն ունեցան և հակադրծներու գլխաւորներն եղան գերմանացի փիլիսոփաները, որոնց մէջ առաջին տեղը բռնողն է Կանտ, որուն գործերն են—պարզ բանականութեան ֆենադասութիւն, գործնական բանականութեան ֆենադասութիւն և դասողութեան ֆենադասութիւն. այդ երեք գրութեանց շատ յարգի են: Միաստուածութեան ցուցմունքն ու ապացոյցները այդ մեծախօհ մարդուն գրչով ամենախիստ քննատադութեան են ենթարկուած և դրեթէ ամենքն էլ հերքուած ու ջնջուած: Նոյնպէս և վերջ է դնում նա այն ազատարձակ շատախօսութեանց, որ խանգարում են ԺԸ դարու՝ իբր փիլիսոփայական գրութեան բաները: Կանտ՝ վերահաստատեց կրօնական ճշմարտութիւնը, նոյն իսկ երօրդութիւնը մեկնած է իբրեւ բարոյական ճշմարտութեան խորհրդապատկեր: Քրիստոնէութիւնն աստուածային է, ոչ թէ իբրեւ գերբնական Յայտնութիւն, հապա իբրեւ վեհագոյն բարոյականութիւն: Ընդդիմադրութիւնը շարունակեց ԺԸ դարու փիլիսոփայութեան, թէև հին վարդապետութեանց շատ հաւատ չէին ընծայում, սակայն սկսում էին նրանց բանաստեղծական, քաղմիմաստ և վսեմ ճշմար-

տութեան նշանացոյց համարել: Այդ հայացքն ունեցան
Դր Ուէսս և Շիլիսկ: Մարդեղութեան վարդապետութիւնը
օրինակի համար, ուրիշ բան չէ, ասացին, հապա Թիսուսի
կրօնական վսեմութեան նշանացոյց և այլն: Իսկ Շիլիսկ իր
սկզբունքը պարզելով մտաւորականին և իրականին նոյնու-
թեան մէջ, վճռում է, որ պարզ մտաւորականութիւնը
յայտնում է մշտնջենապէս իրականութիւն լինելով, բայց
թէ այդ մտաւորականութիւնը բացարձակ կերպով չէ
իրականութեան մէջ, հապա միայն իր մտաւորականութեան
գիտակցութեամբ: Այդ վարդապետութեամբ ճանաչում էր
և ընդունում Հայրը, Որդին և Սուրբ Հոգին: Այդ յե-
տադարձը՝ դէպի հին վարդապետութիւն շատ գրական
մարդկանց ուրախացուց և ցնծացուց: Աշխարհիս իմաս-
տութիւնը՝ գորող հեթանոսը ենթարկւում է, մկրտւում է
և դաւանում քրիստոնէական հաւատը, բայց ինչպէս վերեն
ասուեց, դրանց դէմ էլ մի հակասաց վեր կացաւ: Ստաւս
անուն գերմանացին, որ ֆրանսացի Էրնեստ Բրնանի նման
գա էլ զննեց, պրպտեց անհաշտ կերպով վերքը յիշուած
փիլիսոփաներու վարդապետութիւնքը իր քրիստոնէական
վարդապետութիւն անուն գրքովը, նմանապէս Ֆիլես ասում
է որ, բանը մարմին է լինում ամեն մարդուս մեջ, որ
խղճմտութիւնն ունի իր միութիւն Աստուծոյ հետ և
Աստուծոյ առաջ եսականութիւնն ու անձնականութիւնը՝
իրմէ մերժում է: Հէկէլն էլ ասում է — եկեղեցին վարդա-
պետում է ժողովրդային ձևով, ինչ որ քրիստոնէութիւնը
սորվեցնում է գիտութեան ձևով, այսինքն աշխարհիս կամ
մարդկանց լինելուցն է շարունակ Աստուծոյ մարդեղութիւն.
և թէ մարդուս խելքը կատարելապէս զարգանալով, դա-
դարելու է նայել Աստուծոյն իբրև մի օտար և արտաքին
էակի և այլն: Մի ուրիշ գերմանացի էլ Ֆօլքբախ անուն,
կարծեց տեսնել քրիստոնէական կրօնի էութիւնը՝ մարդուս
իրան մատուցած պաշտաման մէջ հայելոյն առաջ մտա-
պատկերելով իր խելքով և ինչպէս մի անաստուած գերմա-
նացի իր մանրագննին կողմն ունի, դա էլ երրորդութիւնը
ընտանիքի պատկերին նմանեցուց — ինչպէս է՝ հայր, մայր և

որդի և Մարիամն էլ, ասում է նա, պէտք է որ և սուրբ Հոգւոյն տեղը բռնէ։ Վերջն ու վերջը՝ ինչ որ նշանակութիւն է ասանում այսօր Եւրոպոյ գրական և գիտնական մարդկանց մէջ, վերջնադարեան քրիստոնէութիւնն է, կամ թէ ըստ իրանց՝ քրիստոնէկան միաստուածութիւնը, որն ասում են իրանք, թէ օր օրի վրայ հաստատուում է, ծաւալում գիտութեանց կարևոր արդիւնքներէ օգտուելով, ճշմարիտ միաստուածեաններուն համակրութիւնը և օրէցօր իրանց թիւն աւելցնելով։ Այն մեծ հանճարն, որուն կարելի է նկատել նախորդ դարուն իբրև սկըզնարար և իբրև մարգարէ այդ վերջնադարեան քրիստոնէութեան՝ մի աստուածաբան կամ վարդապետ չէ, հապա հոգևոր գրական մարդ Լէսսինկ անունով, որ առաջինն է եղել նշմարող և որոշող յայտնապէս Յիսուսի Քրիստոսի հաւատքը՝ նոյն իսկ իր ասելովն իր մասին Աւետարանում, Աստուածացած Յիսուսի Քրիստոսի վրայ ելած հաւատքն է։ Նմանապէս այդ Լէսսինկն առաջինն է եղել հասկացող հոգւոյ կամ խելքի քրիստոնէութեան գոյութիւնը՝ գրի և կղերի միջնորդութիւնէ դուրս եայլն։ Նախորդ դարու Ֆրանսացոց մասին չեմ խօսում, վասն զի դուք, կարելի է ինձմէ աւելի ծանօթութիւն ունիք, գիտէք անշուշտ, որ վիպականութիւնն ու սկեպտիկութիւնը շատ նպաստեցին կրօնական հակազդեցութեան։ Առաջինը՝ միջին դարերու վրայ չափէ դուրս դարմանք ցոյց տալով, երկրորդն էլ աւելի խորը փորելով քան թէ նախորդ դարու փիլիսոփաները մարդկանց հոգիներու մէջ թողած վիհը կաթոլիկ հաւատքէ դադրեցնելով։ Կամ ամեն բանի կամ ոչնչի հաւատալ, այդ եղանկիօնի դէմ եղած հակադործութեան սարսափելի երկսայրաբանութիւնը։

Բաւ համարելով այդքան բան Եւրոպայի փիլիսոփաներու վրայ խօսելն, մի փոքր էլ իմ փիլիսոփայութեան վրայ խօսեմ։ Մի քանի տարի առաջ, քեզ նման մի նազելի օրիորդ, որ այսօր տանտիկնուհի է եղած, բաւական ուսմունք առած լինելով Գառի գիւղի աղջկանց վարժարանում և կարգացած լինելով լրագրերում՝ բնապատ,

իրապաւս, նիւթապաւս և այլն բառերը, ցանկաց խմանալ ինձմէ, թէ ինչ տեսակ փիլիսոփայութիւնք են դրանք: Եւ նրա հետաքրքրութիւնը մի աստիճան գտնացնելու համար, պատմական փիլիսոփայութեամբ գրուած մի քանի գիրք տուի կարգալու, որոնք մեծ հաճութեամբ կարդաց ու ճաշակն առաւ: Այժմ էլ դուք, նազելի օրիորդ, միևնոյն ցանկութիւն էք ցոյց տուած ինձ և ահա Ձեզ աւելի մանրամասնօրէն մի կարճ ծանօթութիւն տուի եւրոպացոց փիլիսոփայութեան վրայ: Կարդացէք ու նորէն կարդացէք ու մտածեցէք, վասնզի իրաւ է որ, այդ իմ գրուածքն մտածել տուող գրուածք է և պէտք է մտածել:

Եւ մեր հայոցս համար այդ զանազան տեսակ փիլիսոփայական և կրօնական հայեացքներու կարեւորութիւն և նշանակութիւն չեմ տալ, վասնզի դրանք հռոմէական քրիստոնէութեան են ուղղուած և ոչ հայոց արեւելեան եկեղեցուն: Կարելի է որ եւրոպացոց համար շատ լաւ բաներ են եղած դրանք, կարելի է որ վատ բաներ էլ են եղած: Այս քաջ գիտեմ, որ մեզ արեւելի որդոց համար մեր ազգայնութիւն շինող և գրեթէ երկու հազար տարի պահպանող ու ապրեցնող կրօնքը՝ բարբարոս ժամանակներում, ոչ մի փիլիսոփայութեան հետ չեմ փոխել և միշտ սրտիս խորքում պահելով, պաշտել եմ, պաշտում եմ և պիտի պաշտեմ, մեր Աստուածային գործարար Ս. Սահակ Պարթևի այն կտակն, որ վախճանելիս Նա պատուիրել է յատուկ մեր նախնեաց հաւատարիմ մնալ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի վարդապետութեան, որ ասել է, «Որգեակք փոխանակ իմ Տէր հովեսցէ զձեզ և ինքնին վերակացու լինիցի ձեզ»: Այդ ասել է, «Աւետարանի Աստուածը լինի ձեզ առաջնորդ և այլն»: Այո, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Գ. դարու քրիստոնեայ է, ոչ կաթոլիկ է և ոչ էլ օրթօդօքս, դրանց տրուած այսօրուայ նշանակութեամբ, ինչպէս ջանք են անում անել նրան այսօրուայ կաթոլիկներն ու օրթօդօքսները: Գ. դարու կիսուն, երբ Հռոմայ եպիսկոպոսները իրանք իրանց եպիսկոպոսներու եպիսկոպոս անուանեցին և վեր առին հեթանոս քահանայապետի souverain pontif այսինքն

միաձեծան քահանայապետի տիտղոսը՝ և իրանք իրանց տուած այդ պաշտօնով միջամտեցին բռնակամ որոշումներով միւս եկեղեցիներու գործերում: Տէրտուղիան, Իրէնէոս, Կիպրիան և բոլոր փոքր Ասիոյ եկեղեցականք, մանաւանդ Կապադովկիոյ Կեսարիոյ Ֆիրմիլիանոս եպիսկոպոսը, հեռեւ տիկոսներու մկրտութեան մասին եղած կռիւներում՝ 253—257 Հռոմայ Ստեփաննոս եպիսկոպոսին հակաքրիստոնէական արարքը պարսաւելուց և կշտամբելուց յետոյ, յանդգնութիւն և ժպրհութիւն է ասացին և տարակուսի մէջ դրին Հռոմայ աւանդութեանց ճշմարտութիւնը, որոնք շատ բաներում ասացին, հակառակ են Երուսաղէմի եկեղեցու աւանդութեանց և այլն:

Արդ թէ որ Կապադովկիոյ Կեսարիոյ աթոռը՝ հպատակ չէր եղած Հռոմայ եպիսկոպոսին, էլ աւելի Վաղորշապատու աթոռը չէր կարելի որ հպատակ եղած լինէր Հռոմայ աթոռին, հետեաբար պապական հայոց կարծիքական պնդապահանջողութիւնը ամենեին տեղիք չունի իրանց պապական կամ կաթողիկէ լինելու արգարացուցման՝ Դրիգոր Լուսաւորիչ կաթողիկէր ասելով: Ոչ թէ միայն պապական կաթողիկէ չէր նա, հապա նաև այն եկեղեցուն էլ չէր պատկանում, որուն մէջ մարմնաւոր իշխանութիւնը սուրբ ձեռին մտել էր և կարգաւորել էր պահանջում:

Պատմագրեց

Մարկոս Աղաբէգեանց

Պոյանի գիւղ 1903 Դեկտեմբեր 26.